

Ivo Pilar: BOGOMILSTVO KAO RELIGIJOZNO- POVJESTNI TE KAO SOCIJALNI I POLITIČKI PROBLEM

DVA PREDAVANJA DRA IVE PILARA ŠTO IH JE NA 10. VELJAČE I 10. OŽUJKA 1927. ODRŽAO U SOCIOLOŠKOM DRUŠTVU U ZAGREBU

BOGOMILSTVO KAO RELIGIJOZNI PROBLEM.

Kada čovjek u Bosni iz gradova i mjesta zadje u krasnu bosansku brdsku prirodu, morati će opaziti na zaravancima, na uzvisinama, na humcima ogromno njeko kamenje. Monoliti su to od jednoga komada istesani, u raznim veličinama, od metar i pol do tri metra dugački, od metra do blizu dva široki, a vazda nešto viši nego su široki. Sa gornje strane su gdjekada vodoravni, ali najčešće krovasto, u trokut uzdignuti kao rimski sarkofazi, tako da izgledaju kao neke kućice.

Obično ih imade poveći broj na okupu. Najčešće na njima nema ni crteža ni napisa, nu po kadšto ima i toga, ima kadkad sunce, kadkad mjesec, mač, buzdovan u kamenu izdjelan, a ima često i sav kamen krasno izšaran ornamentima, dapače ima i napisa, koji su svi pisani glagoljicom u starohrvatskom jeziku. Tako ima u Ban-dolu, 30 km od Tuzle takav kamen, na kojem piše: »Ase leži Božičko Banović, na svojoj zemli, na plemenitoj«.

Svaki naš intelektualac znađe, da su to jedini gotovo ostanci moćne nekad sekte bosanskih bogomila.

Narod, za čudo, koji oko tih spomenika živi, ne zna ništa o njima. Ovi su mu spomenici sasvim tuđi. On ne zna ni što su, ni kako su onamo došli, ni od koga potječu. Ako ga pitate, on će odgovoriti, to su kamenovi, mramorovi, i tek koji inteligentniji kazati će, to su greblja (znači groblje), ali, da su to ostanci propale narodne veličine, to narod u Bosni savršeno ne zna.

Proživjevši preko 20 godina u Bosni, nisam mogao da prodjen bez interesa kraj ovih nijemih spomenika naše prošlosti. Znajući sam vrlo malo o tim spomenicima i njihovim postavljateljima, a nemogućući o tim bogumilima saznati, stao sam izučavati to pitanje. I milostive gospodje i gospodo, nagrada za moj trud bila je velika. Meni su se otvorili horizonti, o kojima nisam ni snivao, jedan cijeli novi svijet, o kojemu naša starija historijografija za čudo malo znađe. Smatram za dužnost, da ove horizonte otvorim i Vama, tim više, pošto sam svojim predavanjem od 16. XII. 1926. otvorio niz predavanja o religioznim pitanjima.

Glavna značajka tih bosanskih bogomila bila je u tome, što je njihova vjera bila dualistička, t. j. da su vjerovali u dva počela, počelo dobra i počelo zla. Kod nas dugo se do Račkoga nije znalo, ali danas je savremena znanost nepobitno ustvrdila, da taj dualizam potječe od velikoga dualističkoga vjerskoga pokreta na Iranu, koji je personificiran u velikom perzijskom proroku i reformatoru Zaratuštri ili Zoroastru. Zaratuštra je historijska ličnost, to se danas smatra nedvojbeno utvrdjenim. U Zendavesti pripisuje se Yasna 28-53 njemu i vodeći iranolozi označuju pače ove pjesmotvore kao Zaratuštrine versificirane propovjedi. I doista, ovaj dio Zendaveste donosi toliko ličnih i subjektivnih momenata, da ne može biti dvojbe, da je Zaratuštra iz porodice Spitama bio historična ličnost, a ne mythus. Ali valja istaknuti, da ga takim shvaćaju još danas na pr. bugarski specijalista za bogomilsko pitanje prof. Jurij Ivanov. Ovome shvaćanju da je Zaratuštra jedan mythus, davala je najviše podloge činjenica, što savremenoj historijografiji nije do danas uspjelo utvrditi kronologiju Zaratuštrinoga života i djelovanja. Tu se učenjaci bitno razilaze. Dok prof. **Jackson** i neki drugi drže, da je Zaratuštra živio u sedmom vijeku prije Isusa, dakle oko godine 650-600 prije naše ere, to drugi iranolozi, a napose **Justi** i **Bartholomae** stavljaju njegov život 800-1000 god. ranije oko 1500 prije Hrista.

Medjutim bilo kako bilo, Zaratuštra je historička ličnost, njegova dualistična religija postala je **državnom i narodnom religijom** perzijskoga naroda, perzijske države i igrala svakako kroz preko 1000 godina na kruglji zemaljskoj najveću ulogu, a njezino djelovanje osjetilo se je mnogo kasnije i daleko preko dosega političkoga utjecaja perzijske države, osjetilo se je i kod nas.

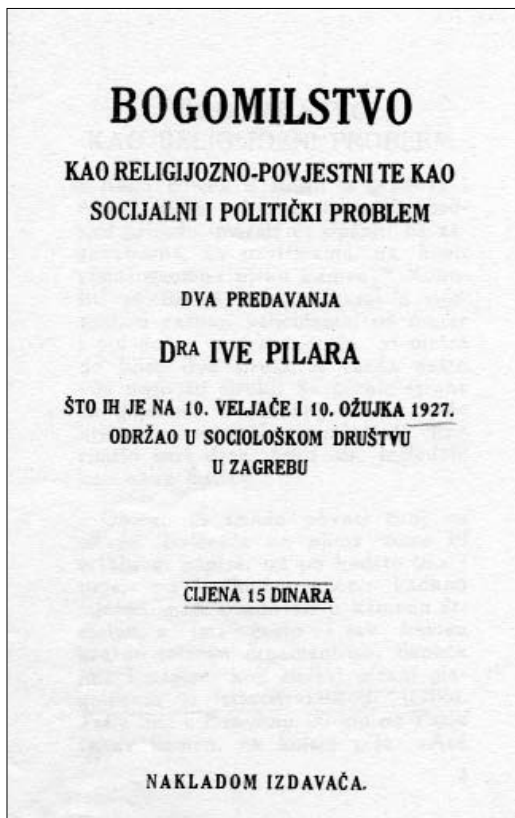
Jezgra Zaratuštrine nauke, koja ujedno sadržaje i **grandiozni filozofski sistem**, jest u tome, da postoje od iskona dva počela, počelo dobra i svijetla, personificirano u **Ahura-Mazdi**, ili **Mazda-Ahuri**, te počelo zla ili tmine **Agromainjuš** ili **Ahriman**. Po Ahura-Mazdi zove se i čitava religija **Mazdaizam**. Ova dva počela su od početka u borbi, i u toj borbi mora svaki mazdaistički vjernik sudjelovati boreći se u svemu proti zlu i tmuni. Ova religija je **aktivistička**, jer svaki pojedinac mora sudjelovati i naprezati se u toj borbi. Ona je i izrazito optimistička, jer nakon dugog trajanja borbe princip dobra Ahura Mazda konačno će pobijediti princip zla i tmine, i svi, koji su u toj borbi sudjelovali, dobiti će svoju nagradu.

Na strani principa dobra bore se veliki broj andjela, koji se zovu **Ameša-spenta**, a na strani principa zla bore se zli duhovi, koji se zovu **daeva** (u našem jeziku **div**). Slike principa dobra su sunce i vatra, koji su njemu posvećeni.

Mazdaizam nije poznao hramova i sjajnoga kulta, nije poznao kipova ni likova božanstva, bogoslužje obavljalo se na vrhuncima bregova. Mazdaizam poznao je pričest, koja je značila žrtvu i sastojali u kultskom uživanju posvećenog kruha i pića, dobivenog iz cvijeta biljke «saoma».

Osim religijoznog sadržaja **imao je Mazdaizam i socijalni sadržaj**. Tako je poljodjelski život vjerska zapovjed, a isto tako zabranjuju religijozni propisi uživanje mesa, kao i svih dijelova žive životinje, jer je proveden jedan princip perfectae lenitatis, savršene blagosti, koji zabranjuje ubijanje životinja, kako to vidimo i kod Indijaca.

Zaratuštrina religija je na svaki način bila preko 1000 godina **državna religija perzijske države**, koja je u svemu dijelila sudbinu te države te konačno propala, kada

su godine 637. po Kristu Arapi kod Kadezije potukli Perzijance i oborili njihovu državu.

Medjutim dualizam, kako su ga imali naši bogomili, nije došao na Balkan po Mazdaizmu, nego posredstvom jednoga religijoznoga pokreta, kojemu je nosilac bio Mani ili Manihej.

Taj Mani bio je Perzijanac iz otmjene porodice Haskanijevaca, mati mu je bila čak iz kraljevske porodice Arsakida, a rodio se je godine 216, u gradu Mardina u Mezopotamiji. Izvanredno obdaren, filozof, spisatelj, muzičar, slikar i liječnik, živući na tlu Mezopotamije, na onom tlu visoke religijozne kulture, koju su nam pokazala iskapanja, popularizirana po prof. Delitzschu u njegovim »Babel und Bibel«, pokušao je jednu reformu tada već dekadentnog Mazdaizma na taj način, da ga je sinkretizirao sa svima religijoznim idejama, koje su u Mezopotamiji, na tlu negdašnje Babilonije živjele. On je iz Mazdaizma, starobabilonskih religijoznih predočaba, iz kršćanstva uz znatnu primjesinu gnosticizma, te konačno uz uporabu buddhističkih elemenata, osobito buddhističke etike, izradio jednu novu religiju, koja je bila ujedno jedna bujna i fantaziju duboko djelujuća filozofija i kozmogonija.

Dualizam je zadržan, ali princip dobra i zla pretvoreni su u princip svjetla i tmine kao što je to odgovaralo chaldejskim religijoznim predodžbama. Oba principa po-

stoje nužno od iskone, te oni ne mogu nikako iznijeti pobjedu jedan nad drugim nego sudjeluju oba u čovjeku, **te je ljudska duša djelo Boga svjetla, a ljudsko tijelo kao i čitav materijalni svijet, djelo Boga tmine.** Vedri optimizam, toliko karakterističan za Mazdaizam, izmijenjen je u jedno pesimistično svjetozrenje, jer ljudsko tijelo, kao djelo principa tmine ne može nikada biti dobro, nego je čovjeku i njegovom višem pozivu neprijateljski elemenat.

Postanak čovjeka prikazan je u jednoj bujnoj kozmogoniji koja sjeća na gnostičke sisteme i koja je tako veličanstveno fantastična, da uzbuđuje i um i fantaziju a ujedno bila je jedan dosljedno proradjeni filozofski sistem, tako da je u velikoj mjeri zadovoljavao i racionalni dio čovjeka.

Al ta je kozmogonija preduga pripovijest, zato ću Vam to uštediti.

Važnije je za nas, da je ta pesimistična crta bila glavna značajka i vodeća ideja Manihejstva. Na otkup i spasenje ljudske duše Bog svjetla slao je **od vremena svoje proroke**, paraklete, kojima je zadaća bila, da **se ljudska duša uspješno odupre uplivu svoga tijela, tamnoga zatvora svoje duše**, a takav paraklet bio je i Mani. Prije njega došli su kao parakleti na svijet Buddha, Zaratuštra i Isus. Tu sinkretičnu crtu poprimio je kasnije od Manihejstva i Muhamed, mi ćemo dapače konstatirati, da je Muhamed uopće vrlo mnogo uzeo od Manihejstva, pak je valjda bilo to i glavni uzrok neke — ne samo simpatije — nego upravo neke nutarnje affinitete i medjusobne privlačivosti, koja se kasnije daje zamijetiti između manihejskih sekata i Islama.

Dosljedno tome svome pesimističkom naziranju na svijet bio je život Manijejaca vrlo strog. **On je sistematski išao za umrtvivanjem i prezirom ljudskoga tijela i života.** Ali pošto se u to u onoj strogosti koju je zahtjevalo manihejsko gledanje na svijet, nije dalo provesti za sve vjernike jednako, dijelila se je čitava sekta na dva staleža, na t. zv. **savršene, perfecti**, a za tim na obične članove t. zv. **slušaocce, auditores**. Savršeni nisu uopće radili niti se brinuli o ničem, što se tiče ovoga svijeta, nego su postili, molili i živjeli od onoga, što su im davali i bili dužni davati obični vjernici, t. z. slušaoci, auditores. Kessler misli, da je Mani svoje savršene oblikovao prema uzoru budhističkih pustinjaka i ispostnika.

Mani je glavne svoje praktičko-religiozne i etičke ideale koncentrirao u t. zv. tria signacula, signaculum manus, oris et sinus. Ova signacula vrijedila su za »Savršene« strogo, a za slušaocce približno, a značila su signaculum manus, da savršeni ne smiju ubiti ni životinju ni čovjeka, to je onaj mazdaistički perfecta lentas. Onda signaculum oris: da ne smije izreći laži, ni klevete, i da ne smije jesti mesa niti dijelova žive životinje, osim ribe, koja se ne množi prilegom. Konačno signaculum sinus, da ne smiju vršiti spolnoga općenja. Iz toga se razabire, da je asketska crta kod Maniheja bila vrlo jaka i stroga, i da su t. zv. perfecti vodili doista jedan vrlo strog i gotovo svetački život. Faktički je njihov ugled u sekti bio vrlo velik, oni su imali i počasni naslov: **theotokoi ili theoforoi** — bogorodci ili bogonosci. Ova podjela je vrlo važna, jer ćemo ju opet naći kod naših Bogomila gotovo u nepromijenjenom obliku.

Ovi savršeni imali su i neke bogoslužne funkcije, dočim je u ostalom crkvena hierarhija u Manijejaca bila vrlo jednostavna i sastojala je od djakona, svećenika i biskupa.

Za života Manijejeva bio je naravski on sam **poglavica manihejske crkve**, iza njegove smrti jedan od biskupa, koji je morao stolovati u Mesopotamiji. Prvi poglavica

iza njega zvao se je Sis ili Sisini. Mani je za života imao 12 učenika oko sebe, što je valjda bilo oponašanje 12 apostola Isusovih. **Hramove Manihejci nisu imali, nego su svoja bogoslužja i molitve obavljali ili u otvorenoj prirodi ili u jednostavnim kućama,** koje su bile određene za bogomolje i bile bez ikakva ukrasa i sjaja. **Molitve i postovi** su bili vrlo razvijeni kod njih, **molili su 4 puta na dan, kod izlaza sunca, u podne, kod zapada sunca, i 2 sata iza toga.** Imali su strogo određene postove, među tima i jedan cijeli mjesec u godini, kad su smjeli jesti samo u noći, što je odgovaralo islamskom ramazanu. To dolazi odatle, što je cijeli sistem manihejskih molitava i posta preuzeo u glavnom kasnije Muhamed Pejgamber za svoj Islam, isto tako kano i manihejski znak: zeleni barjak.

Manihejci nisu vjerovali u uskrsnuće tijela i drugosvjjetni život. A to je začudno, jer i sa ovim životom njihova veza bila je slaba. Oni niti su smjeli sticati dobra, niti biti produktivni u zemljoradnji ili obrtu, jer sav taj svijet bio je djelo tmine i vraga. Čitavo njihovo svjetozrenje bilo je izvanredno tmurno i **čitavi ljudski život smatrali su strašnom tragedijom, pa su i vjerovali, da cijeli svijet mora svršiti u jednoj užasnoj katastrofi.** Jer čitavi svijet nosi na ramenu Atlas ili Homofor, koji će nakon par stoljeća baciti zemlju sa ramena u bezdan, i ona će se upaliti i sva će materija, djelo vraga 1468. godina gorjeti, dok sasvim ne izgori i u prah i pepeo se pretvori.

Mani sam žalostno je svršio. Kako je bio darovit, brzo je razumio, da će **trajne uspjehe sa svojom religijom postići samo onda, ako dodje u trajni odnošaj sa državom.** Zato je vazda radio da perzijske vladare, koji su vladali Mezopotamijom, predbije za sebe, ali tim je izazvao strašnu surevnjivost perzijskih mazdaistskih svećenika, koji ga silno zamrziše. Kada je počeo raditi oko novoga perzijskoga kralja Bahrama, nahuckaše gornji svećenici toga kralja protiv Manija, on bi godine 277 poslije Krista ubijen, sa njega koža oderana, slamom ispunjena i njegova mješina na dverima grada Gunde-Šapura obješana. Protiv vjernika Manihejaca bi poveden strašan progon i pokolj.

Ipak se je Manijeva religija izvanredno raširila; bila je za sve oficijelna religija susjednih država vrlo opasna. Proširila se po čitavoj sjevernoj Africi uz sredozemno more sve do Španije, te treba spomenuti, da je i glasoviti crkveni otac sv. Augustin, prije nego se je obratio, bio 9 godina Manihejac. Osobito se je Manihejstvo daleko proširilo u Aziju. U najnovije doba nadjeni su spomenici na turskom i kineskom jeziku, koji su očevidno manihejskoga podrijetla i svjedoče, da je Manijeva nauka prodrla duboko u Aziju, čak u Kinu i pustaru Gobi te ondje se održala sve do 13. stoljeća po Isusu. **Kao sinkretistička religija, religija nastala stapanjem raznih religioznih sistema, ona se je tim lašnje rasplinjivala u dotične religije iz kojih je nastala.** Na istoku pretopila se u Budhizam, a na zapadu u kršćanstvo i to na zapadu mnogo brže, iza 8. vijeka naše ere nestaje Manihejstvu traga u Prednjoj Aziji, Africi i Evropi.

Ovo Manihejstvo, kako smo ga ovdje u kratko ocrтали, **postalo je izvanredno važno za razvitak Bogumilstva.** U savremenoj znanosti zove se dapače Bogumilstvo u raznim svojim oblicima na Balkanu i **srodne** mu sekte u Sjevernoj Italiji i Južnoj Francuskoj: **novomanihejske sekte.**

Ali ne samo za Bogumilstvo, nego je Manihejstvo postalo uopće izvanredno važno za razvitak svijuh kršćansko-heretičkih sekata na cijelom svijetu. Malo ćemo naći

heretičkih sekata unutar kršćanstva između 2.-14. vijeka koje nisu više ili manje pod uplivom Manihejstva, nisu više ili manje preuzele od njegove nauke i dogmatike.

Obzirom ali na to interesantno je ustanoviti da **Manihejstvo nije nikada neposredno utjecalo na razvitak Bogumilstva**, jer se nikada nije razširilo po Balkanu, pošto je već bilo podpuno zamrlo u Bizantinskoj državi, kad se je na granici između bizantinskoga i bugarskoga carstva počelo stvarati Bogumilstvo.

Paradokсно je donekle, da je Bogumilstvo primilo manihejski utjecaj preko dvaju **sekata, Paulikijana i Massalijana ili Euhita**, kod kojih je Manihejski utjecaj dosta slabo vidljiv, i da onda jasno razabiremo, kako su čisto manihejske značajke kod Bogumilstva automatski pojačale, na taj način, da je savremena znanost Bogumilstvo moralo označiti novomanihejskom sektom. Ovim problemom religiozne povjesti morati ćemo se posebno pozabaviti jer ima za nas Slavene posebno znamenovanje.

O postanku tih Pavlikijana vrlo malo znamo. Sigurno je samo toliko, da **potječu iz Armenije**. Armenska je i forma imena Paulikean, ali neznamo od kojega Pavla povlače svoje ime, dali od sv. Pavla Apostola, sv. Pavla samosatskoga ili od braće Pavla i Ivana, sinova Kalinika Manihejca. Najvjerojatnije je da povlače svoje ime od sv. Pavla Apostola, jer su zabacivali svetoga Petra Apostola, poglavito, jer od njega potječe crkvena hierarhija, koju su odlučno pobijali, i osobito štovali sv. Pavla i njegove spise kao demokratske i kršćanske.

Arapski pisac **Masudi** spominje Pavlikijane i tvrdi, da oni stoje u sredini između kršćanstva i Mazdaizma.

Neki savremeni pisci, a među njima prof. Ivanov karakterizuju Pavlikijane kao **prelaz od Manihejstva ka kršćanstvu. Nu oni sami poricali su svaku vezu sa Manihejstvom.** Doista su živjeli više kao obični kršćani, jeli meso, pili vino, ženili se i bili vrlo ratoborni te su sudjelovali u svima bugarskim ustancima protiv bizantijske vlasti.

Njihov dualizam bio je znatno ublažen. Vjerovali su u jednoga Boga gospodara nebeskoga carstva i drugoga boga gospodara zemaljskoga svijeta, te time i ljudskoga tijela. Vjerovali su u sv. Trojstvo, ali sa dodatkom, da su Sin i Duh sv. samo emanacija Boga oca. Rodjenje Isusovo od djeve Marije bilo je samo prividno, prava majka bila je Isusu nebeski Jeruzalem.

Paulikijani su tvrdili, da su oni prava apostolska i katolička crkva, i stajali u oštroj opreci, koli proti katoličkoj, toli proti pravoslavnoj crkvi. Zabacivali su naposeb svaku crkvenu hierarhiju, zabacivali su crkveni sjaj i bogoslužje, naposeb kipove i slike, zabacivali su štovanje sv. križa i sakramente, zabacivali su stari zavjet i preferirali samo novi zavjet, u koji su ubrajali i mnoge **apokrifne**.

Ovi dakle Pavlikijani postali **su glavni posrednici prednjeazijskih heretičkih ideja za Balkan, jer je utvrđeno**, da su u sedmom vijeku brojni Pavlikijani iz Armenije preseljeni od bizantinske državne vlasti u Traciju, a osobito u plovdijsku oblast, koja je kasnije podpala pod Bugarsku državu, tako da su se ti Pavlikijani brojno raširili po čitavoj Bugarskoj, gdje su se pod tim imenom održali do danas, ali na čudo postali izraziti katolici.

Drugi posrednici srednje-azijskih heretičkih ideja na Balkan bili su takozvani Massalijani, Euhite ili Fundite. O toj sektu znamo još manje nego o Pavlikijanima.

Dogmatski historici ih nazivaju **kršćanskim dervišima**, koje su svoje ime dobili zato, što su monaške običaje vezali sa nekom entuzističkom praksom. Njihov pogled

na ljudsku narav bio je također duboko pesimističan. Bili su dualiste i naučali, da su kod stvaranja čovjeka sudjelovali duh sveti i sotona, i da je udjel sotone bio toliki, da niti sv. krst niti sakramenti ne mogu očistiti ljudsko tijelo od grijeha, da bude dostojan hram duha svetog, nego su tvrdili, da to mogu postići samo neprestane molitve. Zato su neprestano molili, zapuštajući sve ostale brige i nastojanja u ljudskom životu, gledali da se molitvom očiste od utjecaja sotone. Dapače i njihovo ime dolazi od moljenja. Masalijani u armenskom jeziku »Euhite« (od grčkoga euhomai) znače »molioci«. Imetak bi razdavali, pak živjeli ili u neke vrsti samostanima, ili se potucali svakuda, živući bez ikakva rada ili brige za egzistenciju od molitve i prosjačenja. Zato su se zvali fundite = torbaši, jer grčki funda znači torba. Primali su svakoga i odbjegli žene od muževa i pobjegle sluge i sluškinje, robove i robinje, koje bi sakrivali od njihovih gospodara. Živjeli su pomješano muško i žensko, tako su i spavali, i tvrdi se, da su bili potpuni komunisti, i to ne samo u pogledu svoje skromne imastine, nego i u seksualnom pogledu.

Neki crkveni oci predbacuju im dapače **mističke orgije vrlo razbludnoga i opscenoga značaja. Teško je pouzdano kontrolirati, koliko je na tom istine**, pošto kršćanski apologeti nisu uvijek bili sasvim nepristrani u prosudjivanju heretika, koje su pobijali.

Čini se, da je ipak bilo na tome nešto istine, jer u armenskom jeziku mzlne-masilijanac znači prljav i sramotan. Moglo bi vrlo lako biti, da su se kod Masalijana sačuvali ostanci t. zv. Barbelo-gnostičkoga kulta sperme, koji je kult bio u vezi sa orgijama vrlo obscene i prljave prirode.

Sad, kako bilo, i ovi Masalijani ili Euhite, kako je historički ustanovljeno bili su po Bizantincima preseljeni u Trakiju i odavle se rasprostranili po bugarskim zemljama, te su i oni doprinijeli nešto kod postajanja Bogomilske sekte. Dokazuje nam to i njihovo ime jer su neke vrste Bogumila u Bugarskoj nosile ime torbeši, što odgovara grčkom Fundite. Valjda su vazda nosili torbu uza se, kao što to čine još i danas prosjaci i prosjački redovi.

Ovim sam Vam prikazao priličnom točnošću dogmatsko-povjesne temelje za razvitak Bogumilstva.

Mi smo ustanovili, da je bizantijska državna vlast iz svojih krajnih azijskih provincija neke sektare u glavnom dualističke prirode preselila u predjele blizu bugarske granice, odakle su se oni od 7.-9. vijeka po Kristu raširili i po čitavoj Bugarskoj.

U Bugarskoj je sada oko godine 950. ustao jedan pop slavenske narodnosti, imenom pop Jeremija, te pristupio sinkretiziranju tih raznih dualističkih, više manje manihjevstvu sličnih naučavanja u jednu jedinstvenu vjersku dogmatiku i u tu vjeru uzeo je nešto od slavenskih predkršćanskih predožba, medju koje spada i dualizam, uzeo ime Bogomil i počeo svoju vjeru javno propovjedati.

Pop Bogomil je bezuvjetno historička ličnost, koju stari izvori višestruko spominju, i zasnjeđuju. Poblizje nam o njemu vrlo malo poznato. Ja sam očekivao, da ću u najnovijem bugarskom djelu prof. Ivanova naći opširnijega materijala o tome popu Jeremiji, začetniku Bogumilstva, Bugarinu, ali sam na žalost u tom očekivanju razočarao.

Mi smo ostali još uvijek na onome, što nam o njemu priča prezbiter Kozma.

Činjenica jest, da se je ta nova vjera brzo **raširila po Bugarskoj, Traciji i Macedoniji, zahvatila čak i Malu Aziju, zatim preko Srbije i Albanije i u Bosnu, gdje se je osobito ukorjenila, dapače postala vjerom većine pučanstva i neke vrsti državnom religijom.**

Istaknuti nam je osobito, da se u Srbiji Bogomilstvo nije moglo održati ni raširiti. Tamo je od konca 12 vj. počela naglo rasti moć dinastije Nemanjića, koji su svi pošli stopama sv. Save, koji je stajao na stanovištu pravoslavno vjerskoga ekskluzivizma. U Srbiji Bogomili bili su naime nemilosrdno proganjani, i najtežim kaznama kažnjavani. Tako je osim spaljivanja obljubljen kazna bila, da im se iščupa jezik. Ali činjenica, da je još Dušan Silni imao s njima posla, i da 150 god. dosljedne politike Nemanjića nije dostajalo da ih u Srbiji posve zatre, pokazuje najbjelodanije, kako je ova sekta bila žilava, jaka i duboko ukorjenjena kod svih Slavena na Balkanu.

Svakako moramo uzeti, da je Srpska država Nemanjića sa svojom dosljednom protubogomilskom politikom bila barijera, koja je balkansko slavensko bogomilstvo razdijelila na dvije pole, na jugo-istočno ili bugarsko Bogomilstvo, i na sjevero-zapadno [bosan]sko Bogomilstvo, ili bosansku crkvu, koja nas naravski interesira u prvom redu, tako da ćemo se na dalje s njime poglavito pod bosanskim vidom baviti.

Preostalo bi nam sada da Vam danas još u glavnim crtama prikažem vjersko dogmatsko naučanje samih Bogomila. To je vrlo važno, jer bez točnoga poznavanja vjersko dogmatskoga sadržaja Bogomila, nećemo nikada moći pouzdano prosuditi njegovo političko i socijalno djelovanje. Jer milostive gospodje i gospodo, ja sam u svojem predavanju, koje sam imao čast održati na ovom mjestu 16. prosinca 1926. istaknuo svoje uvjerenje, da je religija najutjecajniji faktor u životu naroda. O kvaliteti i sudbini religije ovisi sudbina čitavih naroda. Kvaliteta pako religije, sadržana je u prvome redu u njezinom dogmatskom dijelu. Mi ćemo baš na Bogomilstvu vidjeti jedan školski primjer, kako jedna religija može katastrofalno djelovati na sudbinu jednoga naroda.

Prama tome ću si ja dati truda, da Vam dogmatski dio Bogomilstva prikažem na način, koji će Vam olakšati da si sami budete mogli stvoriti sud o političkim i socijalnim kvalitetama kako i o posljedicama Bogomilstva.

Glavna značajka Bogomilske dogmatike je njihov dualizam, naime vjera u dva počela. Ovaj dualizam smo pratili od Zoroastrovog Mazdeizma, preko Gnosticizma, Manihejstva sve do Pavlikijanstva i Massilijanstva koji su ga donijeli na Balkan.

Bog princip je dobra i svjetla sa epitetom blagij, a Satanael, sa epitetom lukavi, nečastivi, princip je zla i tmine. Bogomilski se dualizam karakterizuje time, što je Bog gospodar samo duševnoga svijeta; on je stvorio samo ljudsku dušu, dočim je čitavi vidljivi svijet, u koliko postoji iz materije, stvari, (grčki hyle), dakle i ljudsko tijelo, stvorio Satanael, bog zla i tmine.

Satanael je Božji sin i stariji brat Isusov, te je pravi Bog kao i Isus. Zato Satanael nije pali andjeo, kao kod katolika i pravoslavnih, već Satana-el. Ja podvlačim važnost na ovaj dodatak -el, to je hebrejski el, babilonski ilu i znači Bog. Spomenite se na Isusov poznati usklik na križu: Eli, Eli, lama sabahtani! — Bože, Bože, zašto si me ostavio! Tim dodatkom el ima se kazati, da je Satanael Bog, a ne niže biće, kao n. pr, pali andjeli.

Čovjek postao je na taj način, da je Satana-el stvorio njegovo tijelo. Ali jer nije bio gospodar nad duševnim svijetom, Satanael nije mu mogao dati dušu, i prama tome nije čovjek mogao živjeti. Satanael je dakle molio Boga, da čovjeku udahne dušu, što je Bog u svome neizmjernom milosrdju i dobroti učinio i udahnuo mu dušu kao svoju tvorevinu. Ali po svome tijelu čovjek je vazda u vlasti Satanaela, principa zla i tmine.

Bogomili su zabacivali kršćansku nauku o postajanju čovjeka, jer su zabacivali gotovo čitavi stari zavjet, učeći, da su i knjige Mojsijeve i proročke djelo vražje, pošto je Mojsiji na Sinaju dao zakon sam Satanael, koji mu je i pomogao praviti čudesa. Time se je Bogomilstvo dosljedno izjavilo proti materijalističnom svjetozrenju, koje je sadržano u starom zavjetu.

Ali u ovoj najvažnijoj točki nastalo je doskora cijepanje u Bogomilstvu. Nisu svi učili, da je Satanael sin Božji, i stariji brat Isusov, to je bila nauka samo jednoga dijela Bogomila, a naposeb bosanskih bogomila, koje nas najviše interesira. Drugi a osobito tako zvani Dragovička crkva (ecclesia de Dragumetia, de Dragovitia) učila je, da je Satanael bio prapočelo, neodvisno od Boga, koje je od vajkada postojalo. Jer time, što se je učilo, da je *Satanael sin Božji kao i Isus*, i da je dolazak Isusov na svijet imao za svrhu, da otkupi svijet, naime da ga izbavi iz prevlasti Satanaela, i da slomi vlast njegovu, što je Isus izvršio na način, da mu je oduzeo dodatak el, da ga je učinio Sotonom, vragom, jednim bićem, koje neima više značajke Boga, apsolutnoga bića. Time je u glavnom bio ukinut *apsolutni dualizam* Dragovičke crkve i uveden jedan relativni dualizam, koji je tokom vremena toliko oslabio, da su se Bogomili s vremenom mogli pretopiti djelomično i u katolicizam i pravoslavlje, kako se je kasnije i dogodilo.

Nauka Bogomilska o Isusu, bila je gnostičko-doketistička. Isusa po njihovoj nauci nije začela i rodila Bogorodica Marija jer on kao Bog apsolutno nije mogao imati materijalno tijelo, djelo vražje. Nego Bog otac ispustio je riječ, logos, koja se je riječ spustila na svijet, unišla sv. Mariji na uho, i iz uha opet izašla: sv. Marija je u špilji našla Isusa u pelenama. Ali tijelo Isusovo nije bilo pravo tijelo ljudsko, jer da je to nastupilo, Isus bi bio u vlasti Satanaela, kao i čovjek i nebi mogao provesti djelo spasa. Zato je tijelo Isusovo, kao i njegov cijeli život i muka, bilo sasvim prividno i bez materijalne realnosti.

Dosljedno tome shvaćanju zabacivali su Bogomili sve sakramente, krst, pričest, zadnju pomast, jer voda, kruh, vino, ulje, to je sve materija, dakle djelo Satanaelovo, i ne može doprinijeti, da posveti i očisti čovjeka.

Dosljedno tome Bogomili su zabacivali i sjajne hramove, crkve, jer i oni su djelo vražje, pošto sastoje od materije. Za sjajni hram Jerusolimski su učinili, da je stan Satanaelov, koji se je, kad su Rimljani srušili taj hram, preselio u Aja Sofiju u Carigradu.

Zabacivali su sjajne odjeće, ikone i kipove i sav sjaj u crkvama, jer je sve to djelo nečastivoga, zabacivali su križ i nazivali ga drvom sramote, i rugali se oficijelnim kršćanima, što ga štuju. Govorili su: ako netko s drvetom ubije ocu sina, može li otac voliti drvo, kojim mu je sin ubijen?

Sebe i svoju crkvu držali su Bogomili za pravu crkvu Isusovu ili crkvu apostolsku. Naprama dvjema oficijelnim crkvama, katoličkoj i pravoslavnoj stajali su u najoštrijoj opreci, — katolike i pravoslavne nazivali su, da su: »jakože pse i svinje«. S

njima nisu smjeli ni općiti, svako općenje bio je težak grijeh. Ako bi katolika ili pravoslavnoga primali u svoju bogomilsku crkvu, tada je morao proći najprije jednu periodu čišćenja. Tek kada je tu periodu prošao, očisti se od opačina oficijelnih kršćanskih crkava, dao dokaza o svom iskrenom bogomilskom uvjerenju, tada je konačno mogao biti primljen u bogomilsku općinu. Primanje obavljalo se je krštenjem, ali ne vodom, kao kod oficijelnih kršćanskih crkvi. Krštenje sastojalo je polaganjem sv. pisma na glavu, i to evangjelja po sv. Ivanu, pak se zvalo »Baptizma libri«. Osim toga je slijedilo tako zvano »rukopolaganje« »impositio manuum«.

Tim knjižnjim krstom postao je dotičnik članom bogomilske crkve i zajednice, ali tek običnim vjernikom, slušaocem. Bogomili dijelili su se, kao nekad i Maniheji na dvije vrste, na obične vjernike, slušaoce i na savršene, koji su se zvali svršitelji, dobri ljudi, dobri kršćani ili dobri bošnjani, (kod zapadnih Bogomila t. zv. Katara u Francuskoj bonshommes ili bonscrestias).

Ovi svršitelji, dobri ljudi, dobri krstjani ili Bošnjani, oni su bili prava crkva bogomilska i iz njih su se izabirali bogomilski svećenici.

Oni su se morali držati najstrože bogomilskih propisa, koji sadržajno nisu bili ništa drugo, nego t. zv. tria signacula Maniheja, koje smo već spominjali. To je bio tako zvani signaculum oris, naime, da nije svršitelj smjeo nikada izreći laži, niti riječima koga prevariti ili se zakleti, zatim, da nije smjeo jesti mesa niti ičesa, što postoji od krvi žive životinje, dakle niti jaja ni sira. Jedinu iznimku su činile ribe, jer one se ne množe prilegom. Oni su živjeli samo od kruha, zeleni i voća. Zato je običaj sušenja voća, osobito bosanske suhe šljive ostanak bogomilske kulture, jer preko zime hranili su se Bogomili kruhom i suhim voćem. Lomljenje kruha bio je dapače posebni ritualni akt kod bogomilskoga bogoslužja, kao lomljenje hostije kod katolika. Zatim je za savršene vrijedio t. zv. signaculum manus, da nisu smjeli ubiti niti čovjeka, niti u opće živoga stvora osim zmije. U opće bilo je kod bogomila zabranjeno voditi rat i praviti ratne pripreve. Konačno signaculum sinus, savršeni se je morao potpuno odreći općenja sa ženom i svakoga spolnoga života. Bogomili su principiuelno bili proti ženidbe i smatrali za zaslužno, da muž i žena žive kao brat i sestra. To je pak sve imalo svoj osnov u temeljnom naziranju Bogomila, da je ljudsko tijelo djelo principa zla i nešto zlo, kobno po čovjeka. A ovo zlo se ponavlja i pomnožava prilegom, i ženidbom.

Ovi savršeni t. zv. »svršitelji« vodili su vrlo težak život, život teži od većine danas poznatih redova. Oni su bili primani posebnim svečanim činom, koji se je zvao utješnje, consolamentum, teleiosis.

Pošto je život tih savršenih bio toliko težak, to su mnogi, da si prištede tu trapnju, dali se podići u red svršitelja tek pod starost ili pred smrt.

Ako bi savršeni prekršio stroge propise, jeo meso, ubio životinju, općio sa ženom, tada bi izgubio svoju savršenost prestao biti svršitelj, dobri krstjanin ili bošnjakin, i nakon pokore morao bi dobiti ponovno utješjenje.

Prama ovom strogom životu ugled je »svršitelja« u bogomilskoj općini bio vrlo velik. Oni su bili prava crkva bogomilska, oni su bili pravi nasljednici Krista i njegovih apostola.

Iz njihovih redova izabirali su se bogomilski svećenici. Ali i bez obzira na izbor za svećenika svaki savršeni je bio ovlašten, da vrši sve bogomilske vjerske čine.

Smatralo se, da oni imaju riječ božju, i da od njih bježi nečastivi kano strelica sa luka. Oni su bili trajni ideal ostalih običnih vjernika bogomilskih.

Kad bi obični bogomil sreo svršitelja, kleknuo bi pred njim i rekao: »oče blagoslovite«, običaj, koji se još danas obdržaje u Bosni, pred svećenicima katoličkim i pravoslavnim.

Iz redova ovih savršenih izabrali su se i bogomilski svećenici. Naravski, kako Bogomili nisu u opće priznavali sakramenata, tako nisu imali ni posebnog sakramenta sv. reda. Svećenike izabrao je narod kad službe iz redova savršenih.

Bogomilska hierarhija sastojala se je iz Djeda Dida, koji je bio glava crkve, zatim iz gostova i staraca. Gost i starac zvali su se i strojnici, a svaki did, koji je bio kao patriarh i glava crkve, imao je oko sebe 12 strojnika, što je spominjalo na 12 apostola, i na Manihejevih 12 pomoćnika.

Svoje bogoslužje, pošto nisu imali svećanih hramova, držali su gdje god, u prirodi, na vrh brijega, po zimi i nevremenu u kućama. Za bogoslužje trebali su klupu ili stol prostrt ubrusom od bijeloga platna i ništa više. Bogoslužje sastojalo se je od molitve, čitanja sv. pisma, propovijedi, primanja u red vjernika i izabiranja svećenika.

Kod bogoslužja obavljala se je i ispovijed. Ispovjed nije se obavljala tajno, nego javno pred čitavom općinom, izgovaranjem stanovite ispovjedne formule.

Glavna molitva bila je bogomilima »oče naš«, koji ali nije bio sasvim identičan sa našim očenašom. Bogomili na pr. nisu mogli moliti »kruh naš svagdanji«, jer i kruh, kao tvar, bio je djelo vražje. Zato su molili »za kruh naš nadzemaljski« »panem nostrum supersubstantialem«.

Bogomili nisu poznavali lakih grijeha, nego samo teških. Prema tome njihova nauka nije ni poznavala očistilišta na drugom svijetu, nego samo nebo i pakao, more od rastaljenoga sumpora.

Svaki, koji nije bio Bogomil, bio je naravski osudjen na vječnu propast, osobito katolici i pravoslavni. Ali se nisu svi Bogomili slagali u učenju, koja sudbina čeka i Bogomila iza smrti. Apsolutni dualisti učili su, da se ni jedna bogomilska duša ne može izgubiti, jer pojedinac nije kriv, da je Satanael stvorio njegovo tijelo grijешnim. Slagali su se više manje u tome, da oni koji nisu tako čisti, da bi magli doći u nebo, moraju još biti zatvoreni u drugo grijешno tijelo, da se muče u zatvoru grijешne puti, dok konačno poživu životom jednoga »svršitelja«, tako da mogu doći u nebo. Bogomili vjerovali su dakle u seobu duša, u metempsihozu, nauku indijskoga podrijetla.

Naravski, da je kraj temeljnoga shvaćanja Bogomila bila isključena vjera u uskrsnuće tijela. Tijelo, kao djelo vražje, nije moglo uskrsnuti, ono je naprotiv bilo osudjeno na konačnu i potpunu propast.

To je u glavnom bilo vjerovanje i organizacija naših Bogomila. Njihova vjera im je propisivala način života.

Glavna značajka im je bila prezir svijeta, ljudskoga života i ljudskoga tijela. Kako već rekosmo nisu se smjeli družiti s katolicima i pravoslavnicima, jer oni su po nauci Bogomila bili s v j e t s k i ljudi, koji su služili svijetu, dakle vragu. Već općenje s njima bio je grijeh, koji se je redovito navodio i ispovijedao u javnoj ispovjednoj formuli.

Odjeveni su bili jednostavno, obično u crno, savršeni su nosili i kukuljicu na glavi, kao fratri. Uslijed njihovih hranbenih propisa bili su i vrlo mršavi. Piše u jednom

protubogomilskom djelu: »Ako vidiš čovjeka mršava, u crno odjevena, koji mrlja molitve, onda znaj, da je Bogomil«. Ideal je bio biti »asarkos kai asoma — mršavost«, t. j. biti bez mesa i tijela. Ova mršavost Bogumila postala je poslovična. U francuskom jeziku znači »bougre« slab čovjek, armer Wicht njemački, a to dolazi od Boulgre — bugarski bogomil, jer južno francusko patarenstvo došlo je iz Bugarske.

Zabranjeno je bilo sticanje bogatstva, a napose je bila zabranjena trgovina, da čovjek ne zapane u »laž, prevaru i krivotrotstvo«. Usprkos toga bili su Bogomili izvanredno marljivi kao težaci i rukotvorci. Ali od svoje zarade davali su znatan dio u svrhu svoje vjerske općine, Tako među njima nije bilo bogatih ljudi. Smatrali su nadalje, da nije zaslužno davati milostinju siromacima. Prema tome nije kod njih bilo prosjačenja. Bila je jednaka sramota milostinju davati kao i primati.

Izvore svoje nauke nalazili su Bogomili isključivo u sv. Pismu, kod koga su — kako smo već ustanovili — zabacivali stari zavjet. Od staroga zavjeta priznavali su samo psalme. Ali su prihvaćali mnoga a p o k r i f a sv. Pisma, koji su svojim mističnim sadržajem ugadjali duhu sekte. Zabacivali su i crkvenu predaju, te su svoju nauku oslanjali samo na sv. Pismo. Tu su se ali služili često vrlo slobodnim, dapače alegoričkim tumačenjem sv. Pisma. Razumjeti će se da je kraj toga stanja svaka unutarnja dogmatična jedinstvenost bila kod Bogomila potpuno isključena. Svako si slobodno mogao tumačiti sv. Pismo, kako je htio, pak se mogao još služiti i alegoričkom metodom. Posljedica je naravski bila potpuno dogmatsko razilaženje pojedinih dijelova bogomilstva u raznim krajevima i njihovo konačno pretapanje u oficijelnim kršćanskim crkvama.

Ali povoljna strana toga sveopćega čitanja sv. Pisma je bila, da je svatko iz vjerskih razloga morao naučiti čitati, da može čitati sv. Pismo. Prama tome svjedoči prof. Prohaska, da su naši Bogomili bili u jednom razmjeru pismeni i načitanii, u jednom postotku koji je daleko nadilazio tadašnji evropejski nivo pismenosti i načitanosti u XII.-XV. vijeku.

Iz ovoga potpunoga manjka dogmatske jedinstvenosti, koju konstatira i bugarski stručnjak prof. Ivanov, razvila se je kasnije sudbina sljedbe. Glavno i najvažnije znamenovanje Bogomilstva jest, da je to bila prva r e f o r m a c i j a u Evropi. Danas se istom polako otkriva, kako od bogomilstva koje se je bilo proširilo i po sjevernoj Italiji i po južnoj Francuskoj, idu idejne niti do svih reformatskih pokreta po cijeloj Evropi. Ipak ovom prvom pokretu reformacije nije bio sudjen nikakov uspjeh. Na protiv on se je potpuno slomio i rasuo.

Pretjerani spiritualizam doveo je Bogomile u konflikt sa državnom vlasti i posljedica je bila, da je bosanski kralj Stjepan Tomaš ostavio bogomilstvo i prešao na katolicizam. Od onda su počeli teški progoni Bogomila po Bosni, gdje su tako reći bili državna religija, ali im se povremena državna vlast izmakla iz ruku. Pod pritiskom madjarskoga političkoga upliva, a Madjari su vodili na Bosnu ponovno krstaške vojne, a osobito god. 1198. 1234., započe izrazita katolička reakcija. Protiv Bogomila bi upotrebjeno drakonsko sredstvo konfiskacije imetka. Bogomili ili moradoše preći na katolicizam ili izgubiti svoje očevine i iseliti se. Iseljenici odoše u Hum, današnju Hercegovinu, u vladavinu hercega Stjepana Kosače.

To potpuno rastrova Bosnu. Turci koji su u polovici 15. vijeka došli već do granica Bosne, ne bi bili oni spretni i bezobzirni političari, kad to ne bi iskoristili, Istje-ranim Bogomilima obećavahu povratak njihove očevine, a onim kriptobogomilima, koji su samo pod pritiskom sile primili izvanji vid katolicizma, obećaše slobodu vje-roispovjesti.

Tako su Turci, kad su se digli na Bosnu, imali urođenih saveznika u zemlji i iz-van nje. Sve to tumači ona česta izdajstva, koja su se zbivala prigodom pada Bosne. Vojvoda Radak, koji je izdao kraljevski Bobovac bio je takav kriptobogomil.

Iza pada Bosne rastvori se Bogomilstvo. Kako se je dogmatski već bilo znatno približilo vladajućem katolicizmu i pravoslavlju, predje na istoku veliki dio na pra-vo-slavlje, kao i u Bugarskoj, na sjeverozapadu na katolicizam, dočim jezgra i najot-porniji dio predje na Islam. To su bili oni, kojima je bilo stalo, da dodju do svoje očevine. Turci su im doduše obećali povratak njihovih zemalja. To ali nije bilo mo-guće. Sultan bio je i kalif, vjerski poglavica, a po osmanlijskom državnom pravu sva osvojena zemlja postala je njegovim vlasništvom. Još danas zove se u Bosni sva zemlja izvan gradova erazi, — emirije, emirova zemlja. Kalif pako nije mogao dijeliti zemlju nevjernicima, djaurima.

Veliki dio Bogomila učinili zadnji korak i prije nego predje na katolicizam i pra-vo-slavlje predje na Islam. Pomogla im je ona unutarnja srodnost između maihejskih sekata i Islama, koju smo već spomenuli. Tako su naši Muslimani u Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori u svojoj jezgri potomci bosanskih Bogomila.

Na teritoriju Dubrovačke države a i u nekim krajevima Hercegovine, uzdržaše se Bogomili još dugo, na Stonu do XVII. stoljeća, kako ustanovljuje brošura dr. Bjelo-vučića, koja je izašla koncem 1926., a u Bosni navodno do početka XIX. stoljeća. Ja sam bio lično u jednom takovom navodno bogomilskom selu pod Bitovnjom plani-nom, ali nisam mogao opaziti ništa, što bi sjećalo na negdašnje Bogomile. To su bili sasvim obični Muslimani.

Tako je svršilo bogomilstvo, da se je na istoku pretopilo u pravoslavlje, na sje-veru i zapadu u katolicizam, a jezgra, osobito zemljoposjednici, predjoše na Islam.

II. BOGOMILSTVO KAO SOCIJALNI I POLITIČKI PROBLEM.

Historija ima čudnu tendenciju da se ponavlja.

God. 1867. objedanio je u Zadru Dr. Božidar Petranović knjigu pod naslovom: »Bogomili, crkva bosanska i krstjani«. Djelo bilo je nagradjeno sa 50 zlatnih dukata po srpskom učenom društvu u Beogradu, a imalo je tendenciju, da dokaže, da je crkva bosanska ili bogomilska bila prava crkva pravoslavna, koja je ali heretički ma-lo zabludila, pak se onda vratila u krilo sv. matere crkve srpsko-pravoslavne.

Protiv toga ustao je hrvatski historičar Dr. Franjo Rački svojim čuvenim djelom: »Bogomili i Patareni«, objelodanjenim dvije godine kasnije u br. 7, 8, i 10 Rada jugo-slavenske Akademije, u kome je, i ne upuštajući se u direktnu polemiku, tvrdnju Dr. Petranovića oprovrgao.

Ova borba misli učinila je bogomilstvo prije 60 godina aktuelnim. Sada se ova ista pripovijest iza nekoliko decenija ponavlja.

God. 1924. objelodanio je prof. Vaso Glušac, direktor gimnazije u Tuzli u Srpskoj kr. akademiji studiju »Srednjevjekovna bosanska crkva bila je pravoslavna«. Ta studija

bila je nagradjena iz zadužbine arhimandrita Nićifora Dučića, te ponavlja u cijelom tezu Božidara Petranovića, te kuša oboriti Račkijevo stanovište.

Protiv prof. Glušca ustao je oštro starina prof. Vjekoslav Klaić sa dva oveća članka u Hrvatu, koji su isto tako kao nekad Račkijeva rasprava urodili čitavim nizom daljnjih članaka i učinili pitanje bogomilstva u naše dane ponovno aktuelnim.

Ja doduše nisam stupio u arenu, da polemiziram protiv prof. Glušca, zato toga nisam i spominjao u prvom predavanju. Ali ako hoću iole, da dublje prikazem stvar nisam mogao ni to pitanje sasvim obaći, zato ću se time kratko pozabaviti tek u daljnjem toku ovoga predavanja. Ja sam nastupio svojim predavanjem samo zato, jer držim, da je pitanje vrlo aktuelno, te cijenim, da sam se toliko bavio tim pitanjem, da mogu i ja nešto o njemu da kažem. A sada, da predjemo na samu stvar.

Svojim predavanjem, što sam ga držao na 10. veljače o. g. sa ovoga mjesta imao sam čast prikazati Vam Bogomilstvo na Balkanu kao religiozni problem.

Mogli ste iz moga predavanja razabrati frapantnu činjenicu, da glavna i osnovna dogmatska ideja toga religioznoga pokreta, njegov dualizam, vuče lozu izravno od velikoga religioznoga pokreta iranskoga, koji je usko vezan sa ličnošću Zaratustre ili Zoroastra, velikoga perzijskoga proroka i reformatora.

Vidjeli ste nadalje, da ovaj dualizam nije k nama došao u svome prvobitnom i čistom obliku, nego u onom, kako ga je preoblikovao Mani ili Manihej, perzijsko-mezopotamski reformator, koji je taj dualizam razvodnio i začinio elementima budističkim, gnostičkim i kaldejsko-babilonskima. Time je vedri dualizam iranski dobio crtu duboko pesimističku, dobio je nove fantastičke, kozmogonijske ideje gnostičke i kaldejsko-babilonske i od više vedre i aktivističke religije prirodnih sila i sunca postao je abstraktnom i kontemplativnom religijom svjetla.

Ali i u ovom obliku nije izvorno k nama došao ovaj dualizam, nego opet dalje sinkretiziran i razvodnjen kršćanstvom u sekti Paulikijanskoj, Massalianskoj i Euhitskoj. U Paulikijanstvu armenskoga porijekla bila je sadržana napose jedna tendencija ogorčene opozicijske borbe protiv presizanju moćne državne crkve bizantijsko-grčke, koja je htjela silom da uništi narodnu crkvu armensku, svoga takmaca tamo u sjevernim dijelovima prednje Azije. I ova je crta antibizantinska bila tako jaka, da su ti Pavlikijani, presadjeni na bugarsko tlo bili najrevniji sudionici kod svih buna i podviga bugarskih protiv oficijelne crkve i politike grčko-bizantijske, i od same opozicije proti Bizantu na koncu postali katolici, kakovima nalazimo još danas negdašnje bugarske Pavlikijane. Iz ovih vrela pavlikijansko-euhitskih crpilo je Bogomilstvo onu svoju glavnu značajku, značajku opozicije protiv dvaju glavnih velikih crkava, bizantijsko-pravoslavne i rimsko-katoličke. I Pavlikijani i Massalijani-Euhite tvrdili su, da su oni prvobitna čista i nepokvarena t j. prava crkva Kristova, i ne može se poreći, da nisu vodili mnogo strožiji život nego članovi ovih dvih velikih oficijelnih crkava. Iz ove karakteristike, koju je u punoj mjeri preuzelo i Bogomilstvo, dobiva ono i izraženu značajku jedne reformacije, jedne opozicije, borbe i pobijanja svjetovnosti i težnje za posjedom svjetskih dobara i vlasti, koji su se uvukli koli u bizantijsku toli u rimsku crkvu onoga časa, kad su one postale državne crkve i uzele na sebe teret i odium, koji donose političke funkcije i obziri svake državne crkve.

Ovdje nam je u prvom redu istaknuti, da je Bogomilstvo jedna reformacija. Tu važnu značajku pridaje bogomilstvu sam neumrli Franjo Rački, koji u svojoj velikoj

prije spomenutoj studiji, koja je još i danas Standard-Work o tome pitanju to izričito potvrđuje. U svesku 10 str. 260 on izričito govori o »Reformaciji popa Bogomila«. Ovo svjedočanstvo jednoga odličnoga svećenika i stručnjaka u tim pitanjima za nas je vrlo važno, jer nam daje potpunu slobodu, da i mi o Bogomilstvu govorimo kao o jednoj reformaciji.

Za nas je na dalje vrlo važno, da ustanovimo da je Bogomilstvo, prva reformacija u Evropi i da nama Hrvatima i Bugarima pada u dio čast, da smo smogli toliko idealizma i snage te pokušali prvu reformaciju kršćanstva u Evropi, da smo pokušali ono isto, što su kasnije sa više uspjeha pokušali Englezi u Anglikanskoj crkvi.

Ali ne samo to. Ova prva reformacija je ne samo puki vremenski predteča velike poznije reformacije, koja je preobrazila Evropu, nego danas mi odkrivamo sve više niti, koje se pleću od bosanskih i bugarskih Bogomila do Petra Chelčickoga Česke braće i Jana Husa, i od južno francuskih Patara i Albigenza, koji, kako je historički nedvojbeno dokazano, vuku svoje prve poticaje od bugarskih Bogomila, do britanskoga Johna Wycliffa.

Prema tome smijemo mirno kazati, da je Bogomilstvo ne samo prva reformacija u Evropi, nego i idejni predteča i inicijator svih ostalih reformacija u Evropi.

Na žalost nije kod nas još prošlo u svijest široke naše javnosti, kako je tragičke posljedice imalo za naš povjestni razvitak, da je ta prva reformacija doživjela potpuni slom, i to ne samo izvanjski slom, uslijed djelovanja izvanjskih neprijateljskih sila, nego i slom nutarnji, uslijed nutarnje idejne nedostatnosti, nemogućnosti i konflikta sa osnovnim zakonima života, uslijed one životomrzosti i principijelnoga neprijateljstva naprama životu i njegovim vječnim zakonima, koje je Bogomilstvo preko Manihejstva preuzelo od Budhizma.

Nije prošlo u svijest naših širokih slojeva, da su Srbi danas tako jaki na Balkanu samo zato, što nisu sudjelovali u strahovitom slomu Bogomilstva, koji je uslijedio u 15. vijeku, nego su naprotiv vodjeni sv. Savom, po građanskom imenu Rastkom Nemanjićem, izgradili rijetkom spretnošću svoju narodnu i državnu crkvu srpsko-pravoslavnu, kojoj zahvaljuju glavni dio svoga podignuća kano i činjenicu, da su nakon sloma Bogomilstva mogli i Bugarima i Hrvatima oteti znatne dijelave naroda i teritorija, prevedavši ih u srpsko-pravoslavnu crkvu, a time i u okvir Srpstva. I s time imamo ogromno političko znamenovanje Bogomilstva u svoj njegovoj veličini pred očima.

Da možemo taj zapleteni problem razumjeti, moramo si predočiti političku pozadinu Bogomilstva.

U zadnjem predavanju sam već istakao, da je Bogomilstvo nastalo u Bugarskoj. Tu su već kod postanka njegovoga igrali ulogu politički momenti. Bizantijska je vlast ne samo iz religioznih nego i iz političkih razloga naseljivala Pavlikijanske sektare uz Bugarsku granicu. Prirodno je, da ovi sektari nisu bili skloni niti bizantijskoj državi niti crkvi, jer su sa mnogo dobrih razloga u njima gledali uzročnike svoga prisilnoga preseljenja iz kultivirane za onda prednje Azije na granice nemirnih i ratobornih Bugara, gdje zveka mačeva nije nikada prestajala.

Ovo nasilje nisu prije spomenuti sektari oprostili bizantijskoj državnjoj i crkvenoj vlasti nego su joj to vratili na način, da su se priključili Bugarima i njihovoj borbi protiv Bizanta, koju su, moralno, materijalno i fizički svojski podupirali. To je pako

bilo tim važnije, što su doduše manje Euhite, ali tim više Pavlikijani bili vrlo ratoborni i dobri vojnici, te su tim uspješnije mogli podupirati Bugare.

Tako je glavna tendencija Bogomilstva bila opozicija proti bizantijskoj državnoj i crkvenoj vlasti. Ova politička tendencija je sigurno podpomogla, da se je Bogomilstvo moglo toliko raširiti na jugoistočnom Balkanu, jer je odgovarala glavnoj tendenciji bugarske narodne politike. Glavna crta te politike od njezinih početaka pak do propasti bizantijske države bila je ogorčena borba proti Bizantu. Prema tome je u Bugarskoj našlo sve otvorena vrata i prijazni prijem, što god je bilo neprijateljsko Bizantu.

Tako već u počecima bogomilskoga pokreta vidimo jake političke elemente, vidimo jasne političke tendencije, koli crkveno-političke, toli narodno i državno-političke tendencije.

Mi bismo iz temelja pogrešili, kad ne bismo slične tendencije tražili i na sjeverozapadnoj poli Balkana, gdje se je Bogomilstvo od 12. vijeka dalje ne samo rapidno širilo, nego povremeno postalo pače državnom religijom, što mu inače u toj mjeri nigdje na svijetu nije uspjelo.

Medjutim ovdje stvar ne leži tako jasno i vidljivo, kao u Bugarskoj, ali savremena politička historija i tu je tako napredovala, da možemo stvar razjasniti.

Po mome mnijenju ovo je pitanje istini najbliže riješio prof. Milobar u svojoj studiji: »Ban Kulin i njegovo doba«, koja je izašla u Glasniku zemaljskog muzeja za B. i H. i od god. 1903. gdje on istražuje političke razloge bogomilske herezije u Bosni.

Dr. Milobar ustanovljuje, da je Bosna i Hercegovina, koja je u ono doba bila dio hrvatske države spadala pod nadbiskupiju spljetsku. Iza toga dospjela je pod jurisdikciju barskoga nadbiskupa, da onda dospije pod jurisdikciju dubrovačkoga i konačno opet pod jurisdikciju spljetskoga nadbiskupa, dok konačno nije pala pod jurisdikciju kaločkoga biskupa. Nu sve ove jurisdikcije bile su više nominalne, jer su latinski biskupi usljed nepoznavanja slavenskoga jezika i manjkave organizacije bili u svojoj vlasti ograničeni na latinske gradove u Primorju, dočim je efektivnu crkvenu vlast u Bosni vršio Ninski biskup, koji je bio glava narodne crkve i pobornik hrvatskoga narodnoga jezika u crkvi.

Poznato je medjutim kako je prvim spljetskim saborom 928. god., započet u hrvatskoj državi otvoreni boj proti narodnom jeziku, koji je doduše u kralju Tomislavu našao faktičkoga zaštitnika. Medjutim latinski je kler tu borbu žilavo nastavio, te je inače snažni vladar Petar Krešimir romanskoj navali i popustio te hrvatski jezik u crkvi zabranio.

Time se razvija u Hrvatskoj u XI. vijeku borba za narodni jezik u crkvi za hrvatsku državnu i narodnu crkvu.

Tu je postojala potpuna opreka izmedju Primorja, gdje je romansko svećenstvo i romanski elemenat imao znatan upliv, i nutarnosti gdje Latini nisu imali nikakova uticaja. Ova pako unutarnost to je od prilike onaj teritorij, koji odgovara današnjoj Bosni i Hercegovini.

Kad su sa propašću narodne države, narodni jezik i tendencije za crkvenu neodvisnost od Rima izgubile svoju političku potporu, povukli su se njezini reprezentanti t. j. narodni popovi glagoljaši, u nutrinju zemlje, t. j. u Bosnu i Hercegovinu, i

tu je ova tendencija otpora proti Rimu u njegovim latinskim tendencijama ostala latentna i živjela po principu ustrajnosti, dok nije našla izraza u Bogomilstvu.

Bogomilstvo, dolazeći iz Bugarske preko Srbije, donijelo je sa sobom narodni jezik, samostalnu crkvu i opozicionalno i otporno stanovište prema Bizantu i Rimu, dakle sve što su tadašnje prilike, raspoloženje pučanstva u Bosni zahtjevali.

Ja držim da je ovaj slijed misli ispravan i da je ovo crkveno nezadovoljstvo skopčano sa lošom organizacijom i administracijom, sa manjkom domaćega hrvatskom jeziku vještog svećenstva i nepovoljnim općim crkvenim prilikama bio onaj podešan milieui, u kom se je moglo ukorijeniti i razviti Bogomilstvo u Bosni.

Kratko rečeno hrvatski pokret za narodni jezik i crkvu, koji je izgubio bitku proti latinskoga klera, podupiranoga od pape, Mletaka i Madjara, dapače od vlastitih hrvatskih narodnih vladara, prihvatio je Bogomilstvo kao izraz svoga protesta i opozicije protiv Rima.

Nu ja držim, da ovaj čisto crkveno politički momenat ne iscrpljuje niz momenata koji su potpomogli Bogomilstvu do velikog uspjeha u Bosni.

Ja polazim sa stanovišta, da takav omašan događaj, kao što je bila propast hrvatskoga kraljevstva koncem XI. vijeka nije mogao proći bez da politički i socijalno uzbiba velike valove.

Tu držim, da se ne smije pustiti s vida da su od konca X. stoljeća igrale veliku ulogu u Hrvatskoj dvije stranke: narodna i klerikalna. Klaić u svojoj povjesti hrvatskoj izričito piše o dvije stranke u Hrvatskoj (str. 123.). Medjutim stranka klerikalno katolička imala je drugačiji značaj u Primorju, a drugačiji u posavskoj Hrvatskoj. U Primorju, kamo računam i današnju Dalmaciju, bila je ova stranka romanofilska, i stajala pod vodstvom romanskoga klera dalmatinskoga i primorskoga, dočim je u Posavskoj Hrvatskoj bila magjarofilska i stajala u vezi sa crkvenom magjarskom hierarhijom. Ne smijemo zaboraviti, da je zagrebačka biskupija osnovana god. 1093. po Magjarima.

Ogorčenu borbu ovih dvaju stranaka možemo jasno razabrati u Hrvatskoj povjesti u XI. vijeku. Veliki kralj Petar Krešimir je za volju svome naslovu: Rex Dalmatiae toliko popustio utjecaju moćnoga romanskoga klera, da je ovome za volju u crkvi zabranio hrvatski narodni jezik. Ovo je ali podiglo narodnu stranku, te mi vidimo, da iza njegove smrti ne dolazi na prijestolje njegov sinovac i zakoniti nasljednik Stjepan, čije klerikalno raspoloženje se vidi po tome, što je kasnije otišao u samostan, nego na prijestol dolazi župan Slavić iz plemena Svačića. Klerikalna ga stranka ne htjede priznati i on nestade na zagonetan način iz države — zarobiše, odvedoše ga Normani, u ono doba papinski kletvenici. Interesantno je da se je to zbilo istodobno sa trećim spljetskim crkvenim saborom. Izgleda da je Slavić nastradao po jednoj spletki klerikalno romanske stranke, koja ga je krišom zarobila i iz zemlje izvela.

Iza ovoga malo časnoga poraza narodne stranke dolazi na hrvatski prijestol Dmiatar Zvonimir, papinski čovjek. Iz početka je vodio opreznu politiku i njegovo se doba zove sretnim za hrvatsku državu. Ali kad ovaj kralj htjede po papinskom nalogu voditi križarsku vojnu, ubiše ga na hrvatskom Kosovom polju kod Knina. Mi ćemo jedva promašiti, ako ustvrdimo, da su ubijstvo zadnjega svehrvatskoga kralja izveli baš ogorčeni pristaše narodne stranke.

Smrt kralja Zvonimira bio je očevidan poraz klerikalne stranke i nakon neuspjelog pokušaja izvesti Krešimirovog sinovca Stjepana iz samostana i posaditi ga na prijestolje, pojavljuje se kao zadnji pretendent na hrvatsko prijestolje ban Petar Svačić iz istoga plemena kao i nesretni kralj Slavić, iz čega možemo zaključiti, da je on bio pristaša narodne stranke.

Tu jasno vidimo ovu zamjenu izmjenu upliva ovih dvaju stranaka na hrvatsku državnu politiku, od kojih nijedna nije vlastitim silama mogla potpuno izlučiti drugu.

Tu su međjutim odlučnu ulogu zaigrali ugarski kraljevi, koji su jedan veliki dio Hrvata, umornih od bratoubilačke borbe, sjedinili u jednu magjarofilsku stranku, sklopili god. 1102. *pacta conventa* u Križevcima i tako prisajedinili kraljevinu Hrvatsku kraljevini Ugarskoj.

Međjutim pristaše narodne stranke vodjeni po Petru Svačiću pokušase otpor, ali taj bi od Magjara i magjarofilski klerikalnih Hrvata u Petrovom Gvozdu kod Petrinje slomljen, te Petar Svačić pade kao zadnji kralj hrvatske narodne krvi.

Mi bismo ali sasvim krivo prosudjivali stanje stvari, kad bismo prepostavili, da je Hrvatska narodna stranka, koja je reprezentirala kroz više od stotinu godina otpor čitavoga jednoga naroda jednostavno nestala.

Šta se je dogodilo, šta se je moglo dogoditi iza sloma narodne stranke na Petrovom Gvozdu? Slabiji i neznatniji članovi te stranke morali su se pokoriti klerikalno-magjarofilskoj stranci, a u Dalmaciji klerikalno-romanofilskoj stranci, a jači i istaknutiji su pobjegli. Kamo su pobjegli? Po geopolitičkoj prirodi ondašnje Hrvatske samo u Bosnu. Bosna, kao gorovita i u cijelom teško pristupačna zemlja bila je sigurna od magjarskih konjaničkih napadaja, a i primorski Romani nisu ondje imali pristupa ni utjecaja.

Tamo su dakle mogli naći zaštitu poraženi pristaše narodne stranke.

Do toga pako zaključka moramo doći, kad uvažimo činjenicu, da je toga cijeloga narodnoga pokreta u Hrvatskoj nestalo. Mi mu u toj formi u daljnjem razvitku ne nalazimo traga, nego se najedared 50 ili 60 godina iza toga sloma u Bosni razbukti bogomilski pokret.

Zakon o nepropadljivosti eneržije postoji i u socijalnom i političkom životu. Po ovom zakonu hrvatski narodni pokret, koji je bio u protumagjarski, protukatolički i proturomanski promjenio je samo svoju formu, on se je stopio sa vjersko-socijalnim pokretom hrvatskih popova glagolaša te je zadržalo obostrane prvobitne značajke, jer je i Bogomilstvo, kako smo već utvrdili, bilo izrazito protukatoličko, a bilo je i protumagjarsko i proturomansko. Upravo Bogomili bili su najžešća opozicija magjarskim aspiracijama na Bosnu, te se magjarski historičar Komlossy ogorčeno na njih tuži.

Zato ja zastupam stanovište, da je Bogomilstvu bilo jedan u svojoj srži hrvatski pokret, koji je izrastao iz velikih dogodovština hrvatske povijesti, od X.—XII. vijeka, i da je baš zato imao najteže posljedice baš za Hrvate i njihov narodni razvitak. To podupire već istaknuto stanovište da Bogomilstvo nije igralo nikada veće uloge kod Srba, jer su oni stavivši se sa sv. Savom na stanovište pravoslavlja i srpske narodne i državne crkve, odlučno otklanjali Bogomilstvo, tako, da se u državi Nemanjića, kolijevci današnjega Srpstva nije moglo ni uzdržati ni raširiti

Proti ovoga moga stanovišta govorila bi samo jedna činjenica. Bogomilstvo je, kako ćemo još dalje razabrati, bilo izrazitim nasiocem bosanskoga separatizma, njihova crkva zvala se je »bosanska crkva«, njihovi savršeni zvali su se »dobri Bošnjani« a ja ću sam još kasnije opširnije se baviti pitanjem, kako je baš Bogomilstvo upravo oblikovalo posebnu bosansku državu, i time stavilo temelje bosanskoga separatizma, koji još danas toli živo osjećamo.

Medjutim ovo protuslovlje samo je prividno, i mi ćemo vidjeti, da je to prividno protuslovlje samo posljedica historijske logike.

Hrvatski katolici išli su sa Magjarima. Mi vidimo, da su oni sudjelovali i kod bitke na Petrovoj gori, gdje su udruženi Magjari i hrvatski katolici potukli Petra Svačića, zadnjega kralja hrvatske krvi, koji je bio vodja tako zvane narodne stranke. To je već moralo ostaviti žalac u srcima hrvatskih emigranata u Bosni.

Pogotovo se je stvar pogoršala, kada su Magjari svoja stečena prava na hrvatsku krunu upotrebljavali kao tituluš na posjed Bosne, a svoj utjecaj na Bosnu upotrebljavali, da progone Bogomile, da ih silom katoliče i da vode križarske vojne protivu njih. Bosanska povijest pozna više takovih križarskih vojna Magjara i Hrvata na Bogomile. Godine 1198. navali hrvatski herceg Andrija, brat Arpadovića kralja Emericha po nalogu pape Inocenta III. na Zahumlje, da ondje zatara Bogomile.

God. 1234.—39., dakle kroz pet godina vodjaše hrvatski vojvoda Koloman opet po nalogu pape Grgura IX. vojnu na Bosnu i Zahumlje, da trijebi Bogomile.

Takovih je križarskih vojna bilo i više, samo ih kasnije nisu više vodili hrvatski hercezi, nego magjarski biskupi i vladari, zato ih ne ćemo spominjati. Hrvatstvo je po ovim križarskim vojnama postalo sinonim za katolicizam, hrvatski legitimizam je značio za Bogomile ratne pohode, najteže progone i otimanje njihove očevine. Jasno je dakle, da Bogomili nisu mogli voliti takovo Hrvatstvo, pa je samo to ime postalo nesimpatično, tako, da ga su zabacili i primili ime svoje pokrajine, koja ih je svojim gorama zaštićivala, svoje bosanske crkve i one bosanske države, koju su Bogomili izgradili kao zaštitu proti magjarsko-hrvatskom katoličkom s jedne, a bizantinskom i srpsko pravoslavnom nadiranju u Bosnu s druge strane.

Ovdje bismo morali ustanoviti još jednu okolnost. Širenju Bogomila u Bosni pridanjelo je mnogo i činjenica, da je baš u Bosni i Hercegovini ostalo još mnogo ostatnaka slavenskoga poganstva. U nekim krajevima na pr. u tako zv. Zahumlju, koje se je dugo otimalo od kršćanstva te dapače zadržalo ime »paganije«. Ja neću ovdje na široko pretresati ovo pitanje, ali moram istaknuti, da je predkršćanska vjera slavenskoga pučanstva bila izrazito dualistička. Pošto je i Bogomilstvo bilo dualistično, to je ova dogmatska srodnost izvanredno olakšavala prelaz ostataka pogana k Bogomilstvu. To spominje za naše krajeve izričito Rački i Natko Nodilo u svome velikom djelu »Vjera starih Srba i Hrvata«, a za Bugarsku potvrđuje postajanje dualizma bugarski stručnjak za Bogomilsko pitanje prof. Jurij Ivanov. Tako je nedvojbeno, da je tek bogomilstvo potpuno apsorбирало ostatke poganstva u našim zemljama, i time naš narod konačno privedo kristijanizaciji.

Moram ovdje istaknuti, da je baš neki dan g. inžinir Mustafa Čelić takodjer jedan stručnjak za Bogomilstvo, u jednom predavanju iznio novu teoriju, da bosanska crkva nema veza sa bugarskim Bogomilima, nego da je nastala samoniklo u Bosni us-

lijed slijevanja glagoljaške crkvene opozicije i slavensko poganskoga dualizma u Bosni.

Ovu tezu ne bih mogao primiti u cjelosti, nego samo u toliko, u koliko priznajem, da je tek Bogomilstvo konačno likvidiralo ostanke poganstva u hrvatskim krajevima. Ali nijekati bugarski upliv bilo bi vrlo malo opravdano, kad je nepobitno dokazano, da su bugarski bogomilsko-religiozni uplivi dosegli čak do u sjevernu Italiju i južnu Francusku i ondje stvorili vrlo slične hereze, kao što je bosansko Bogomilstvo. Bilo bi teško pretpostaviti, da su bugarski uplivi mogli doseći u sjevernu Italiju i južnu Francusku, a da nisu imali udjela i u Bosanskoj crkvi. Tu t. zv. srpska barijera apsolutno nije bila neprobojna, naprotiv su progoni Bogomila u Srbiji prodiranju Bogomilstva u Bosni pogodovali, jer su proganjani Bogomili morali bježati ili u susjednu Bugarsku natrag ili u susjednu Bosnu.

Isto tako moram otkloniti tezu prof. Glušca, meni inače lično poznatoga i vrlo cijenjenoga lica, koji ponavlja tezu Božidara Petranovića, da je Bogomilstvo bilo samo jedan heretički ogranak pravoslavlja. Ta teza nema osnova u povjesti Bosne. Istina je samo toliko, da je najveći dio Bogomila prešao kasnije na pravoslavlje u Bugarskoj, a isto tako jedan veliki dio bosanskih Bogomila u Mačvi, Raši i Crnoj gori, negdašnjoj Crvenoj Hrvatskoj i istočnoj i južnoj Bosni.

Glušac se poziva na činjenicu, da se domaće bosanske isprave ne slažu sa onim heretičko dogmatskim ustanovama, koje Bogomilima podmeću venecijanski popis »errorum hereticarum«, zatim rasprava kardinala Ivana Torquemada iz vatikanske biblioteke. On otklanja Račkijevo stanovišta, da se je sekta tečajem vremena u mnogome udaljila od strogoga tumačenja svoje prvobitne nauke. Medjutim Rački ima pravo, a Glušac krivo. G. Glušac nije uvažio, što utvrđuje prof. Ivanov, da je Bogomilstvu falilo svako nutarnje dogmatsko jedinstvo i da je propast Bogomilstva uslijedilo na taj način, da se na istoku rasplinulo u pravoslavlje, na sjeveru i zapadu u katolicizmu, a samo jezgra i poglavito zemljoposjednici prešli su na Islam. Medjutim sa istim pravom moglo bi se kazati, da su Bogomili bili katolici, kada je poznato da su bogomilski izaslanici prisustvovali i saboru u Konstancu, gdje je spaljen Jan Hus, te što su bosanski Bogomili slali svoje izaslanike u Rim i tvrdili, da su samo zato za bludili od prave vjere katoličke, što ih nema tko u pravom katolicizmu poučiti.

Da je prof. Glušac malo dublje prodro u dogmatsko-povjesnu prošlost Bogomilske sekte, on bi znao, da su Bogomili vazda vršili neki religiozni »mimikri«, kako bi se sačuvali od progona. Oni su to svojstvo naslijedili od Pavlikijana, za koje je već religiozna povijest utvrdila, da se nastoje »progonima ukloniti dvosmislenima izjavama, kojima sakrivaju svoje pravo vjerovanje«. Tako su i Bogomili, kada su ih pritiskali pravoslavni, približavali se katolicizmu, a kada su ih pritiskali katolici, približavali se pravoslavlju.

Konačno je taj »mimikri« kod Bogomila išao tako daleko, da su se iza sloma bosanske države, u koliko nisu prešli na islam, jednostavno rasplinuli medju pravoslavcima i katolicima.

Stanovište g. prof. Glušca može se konačno razumjeti, kao stanovita politička i religiozna politička tendencija, ali sa gledišta stručne religiozne povjesti ono neima opravdanja.

Nu da se vratimo na političko znamenovanje Bogomilstva. Ne moram Vam ponoviti da je socijalno djelovanje Bogomilstva vrlo veliko i duboko. To političko znamenovanje prvi je zamjetio nitko manji nego glasoviti naš Vatroslav Jagić. Čini se da je i njegov članak o Bogomilstvu, objelodanjen u »historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga« od godine 1869. bio također jedan od povoda, da se je naš Rački dao na pisanje svoga djela o Bogomilima i Patarenima. U smislu Jagićeva rada napisao je prof. Dragutin Prohaska u svom dijelu »Das kroatisch-serbische Schrifttum in B. u. H.« izvrsno poglavlje o bosanskim Bogomilima i o njihovoj literaturi, te mi je znatno pomogao do spoznaje o ogromnom socijalnom, kulturnom i političkom znamenovanju Bogomilstva, koje je moje proučavanje toga pitanja na licu mjesta u Bosni još produbilo i proširilo.

Kao jedna reformacija nastupilo je bogomilstvo sa izrazito etičkim ciljevima, tako karakterističnim za Slavene, te je isto još produbilo i ojačalo.

Prvo im je nastojanje bilo crkvu očistiti od političkih elemenata, i od težnje za svjetskim dobrima, za vlašću, bogatstvom i tjelesnim uživanjima. To je ležalo već u općoj orijentaciji bogomilstva, i u njegovoj dogmatici, koja je odvrćala od života i svijeta. Nadalje je s time u vezi bio osnov bogomilske etike, da svatko mora raditi i živjeti od svojih ruku tako, da je bilo zabranjeno davanje milostinje.

Daljni osnov bogomilske etike bio je strogi i asketski način prehrane. Oni su bili strogi vegetarijanci, koji nisu smjeli jesti mesa, jaja, ni bijeloga smoka (mliječnih proizvoda), kao ni ičega od žive životinje. Iznimku je činila riba, koje je užitak bio dozvoljen, jer kako su oni držali, riba se ne množi prilegom. Posljedica ovoga načina prehrane bila je kultura suhoga voća u Bosni i zapadnoj Srbiji, koju poznamo naposeb po glasovitim bosanskim suhim šljivama. Ali osim šljiva suši se u Bosni svaka voćka, jabuka, kruška, trešnja, breskva, oskoruša etc. Ovo je sve nepreporno bogomilskoga podrijetla, jer bogomili preko zime nisu imali druge hrane, nego suho voće i kruh.

No ne samo, da su Bogomili postili cijeli život, nego u smjeru odgoja, i uzdržanja životne snage djelovala je i njihova seksualna čistoća i suzdržljivost. Njihovi »svršitelji« morali su se dapače kroz cijeli život strogo suzdržati od svakog spolnoga općenja. U toj strogoj formi je to bilo svakako neprirrodno i škodljivo, ali redovi običnih vjernika nisu bili na to vezani, nego je taj ideal seksualne čistoće bio znatno ublažen. Vina su također pili malo ili u opće ne, konačno u samoj Bosni vino i ne rodi.

Rezultat ovoga strogoga i umjerenoga života bio je, da su Bogomili bili doduše vrlo mršavi, ali zdravi, ustrajni i dugovjekji, za rad vrlo sposobni, te vrlo otporni, živavi i energični. To im izričito priznaje prof. Prohaska, koji u svom djelu ističe (str. 36) da se po djelovanju Bogomila i njihovih poislamljenih potomaka, bos. begova može razabrati, kako je energičan bio bogomilski živalj u Bosni.

Nadalje je kod Bogomila za svakoga vjernika bilo propisano čitanje sv. evandjelja. I krštenje nije se kod njih obavljalo vodom, nago time, da mu se na glavu stavilo sv. pismo, t. zv. baptizma libri. To je simbolički značilo da svaki vjernik mora imati sv. pismo u glavi. Praktičke su pak posljedice bile, da je svaki bogomil ili babun morao naučiti čitati i pisati. To je spadalo k vjerskoj naobrazbi i oni su se međusobno učili čitanju i pisanju.

Prema tome, konstatira prof. Prohaska, da su bogomili bili neusporedivo pismeniji od njihovih savremenika katolika i pravoslavnih. Iz toga vidimo, da smo mi u srednjem vijeku u Bosni u pogledu pismenosti stajali mnogo bolje nego danas. Bogomilska stroga etika zabacivala je naposeb svaku laž. Pošto je svaki bio dužan govoriti istinu, bila je zabranjena svaka prisega. Nu ta se istinoljubivost po vremenu razvila u intenzivnu averziju protiv trgovine. Bogomili su tvrdili, da trgovina nužno zavodi na laž, prevaru i krovrotstvo.

Prema tome nije u Bosni bilo domaće trgovine, nego se baš uslijed svega toga sva trgovina koncentrirala u rukama katoličkih Dubrovčana. Napredak i bogatstvo Dubrovnika počivalo je dakle na tome, da su građani toga grada svu trgovinu prostrane provincije Bosne i Hercegovine sakupili u svojim rukama. Tome raširenju Dubrovčana po Bosni zahvaljujemo, da su nam se u dubrovačkim arhivima sačuvali brojni podaci o Bosni i glavni domaći dokumenti o bosanskim bogomilima. Ovo je protutrgovačko stanovište bogomila bilo tim sudbonosnije što su se bos. Franjevci prilagodili ovom shvaćanju, te takodjer kasnije revnovali protiv trgovine.

Posljedice ovih djelovanja, koja su trajala stoljećima, osjećaju se po mome uvjerenju još i danas, jer su jedna od komponenata ekonomske zaostalosti kod Hrvata a i kod Srba. Kod nas su trgovci do nedavna bili ili primorci ili stranci, a kod Srba Cincari. Nu dok su Srbi najprije crkveno a time i narodno asimilirali svoje Cincare i tako stvorili si na temelju te asimilacije jednu dobru trgovačku tradiciju, mi te tradicije i privredne ambicije nemamo do danas, nego je kod nas trgovina i privreda pretežno u tuđjinskim rukama.

Prema ovome što smo ovdje naveli, bila bi slika socijalnoga stanja u Bosni uslijed socijalnoga djelovanja Bogomila slijedeća: Vrlo marljivi i razmjerno naobraženi i uljudjeni široki slojevi, živući uslijed svoje marljivosti i civilizovanosti u stanovitom skromnom blagostanju, koje je ali bilo ipak skućeno, i nije se nigdje moglo dići do pravoga blagostanja i bogatstva, jer je falila trgovina, izmjena dobara i kapital, koji se je koncentrirao u rukama — za Bosnu i Hercegovinu politički i vjerski tuđih — Dubrovčana. Jedini način socijalnoga dizanja bio je posjed zemlje, feudalizam, koji je zapravo značio izrabljivanje obradivača zemlje t. j. kmetova.

Tako skupna slika bogomilske Bosne nije bila nepovoljna, kulturni nivo sigurno nije u ono doba bio niži nego na pr. u zapadnoj Evropi, osim možda u ekonomskom pogledu, a na svaki način mnogo viši, nego što su današnje kulturne prilike u Bosni.

Nu ta povoljna slika u glavnom ima i svoju tamnu, vrlo tamnu stranu. Bogomilstvo je bilo u svom bivstvu životu neprijateljsko. To je proizlazilo iz bogomilske zasede, da je cijeli vidljivi svijet djelo vraga, a samo ljudski duh, da je djelo božje.

Posljedica toga je bilo neprijateljstvo ne samo proti ljudskom tijelu, nego i proti braku. Jer u njemu se množe ljudska tjelesa, ta djela vražja, tamnice božjeg duha. Zato se t. zv. Savršitelji, perfecti, ne samo nisu smjeli ženiti, nego u opće nisu smjeli spolno općiti niti u opće djece imati. A ipak u redovima Savršenih bili su najbolji, najsposobniji, najpožrtvovniji i najidealističniji elementi narodni. Ovi su bili osudjeni na izumiranje, jer nisu smjeli imati potomstva. Iz toga je slijedilo, da su najbolji elementi narodni bili osudjeni na smrt. Drugima riječima, bogomilstvo je vršilo jedan negativni probir (negative Auslese) na štetu nutarnje etničke vrijednosti naroda, jer se najdragocjenije ljudske sposobnosti karaktera i uma nisu prenosile od oca na sina.

To znači, da je bogomilstvo djelovalo u smjeru zatiranja, najboljih djelova naše rase i vršilo jedan proces, kome domašaj možemo razumjeti, ako na pr. usporedimo naše današnje stanje sa onim engleskoga naroda. Sigurno Engleza nije god. 449 došlo više na britansko otočje nego nas g. 634. u ove pograničke krajeve Balkana, pak danas su Englezi onaj narod od 120 milijuna, a mi smo mali narod od 4 milijuna!

Valja razumjeti, da je jedan od glavnih uzroka ove tužne pojave ležao u bogomilstvu i svim njegovim posljedicama.

Nadalje ovo neprijateljstvo naprama životu nije moglo ostaviti netaknuto niti državu i njezine interese. Država ima stvarno da se brine u prvom redu za ovaj realni svijet i njegove interese. Kakova postaje situacija države, ako je po glavnoj zasadi vjerskoj cijeli taj svijet djelo nečastivoga i glavnoga neprijatelja ljudskog? Sigurno postaje situacija države nepovoljnom i ona gubi sav svoj sjaj i svoj autoritet kod svojih podanika, ako su ovi vjernici takove religije.

Onda ako još uvažimo, da su bogomili bili principielni pacifisti, koji su zabacivali rat, te im je bilo zabranjeno ne samo ratovanje, nego i sve ratne pripreme. Predstavite si kako je to moralo djelovati na sudbinu jedne države, koja se je nalazila na tako izloženom mjestu, opkoljene s dvije države u kojima su vodile glavnu riječ dvije bogomilstvu nepomirljivo neprijateljske «ecclesiae militantes», kao što su bile Magjarska i Srbija?

Ja sam već istakao, a ovdje još posebno podcrtavam, da je po mome uvjerenju posebna bosanska država imala je biti zaštitom bogomilstva nastala samo kao rezultat bosanskoga religioznoga separatizma, oličenoga u ogorčenoj opoziciji Bogomila naprama militantnom katolicizmu s jedne a militantnom pravoslavlju s druge strane. Ali ta bosanska država nije svoje zadaće uslijed nutarnjih svojstava Bogomilstva i njegovoga principijelnoga dogmatskoga stanovišta naprama životu i svijetu mogla vršiti. Bošnjaci nisu nikada vodili ratove u većem opsegu. Kako bi to i radili, kad po vladajućoj dogmi nisu smjeli vršiti nikakvih ratnih priprema, pak nisu nikada imali oružja, nego prije svakoga ratovanja morali ići kupovati oružje u Mletke. Oružje su naravski dobili samo onda, ako je to Mletcima politički i diplomatski konveniralo.

Tako je uslijed svoje životomrzosti i pacifizma bosanska država postala nemoćna i pasivna. Ne samo, da nije bila nikada exspanzivna, nego nije svoje bogomilstvo mogla uspješno da brani od pravoslavlja, a niti od u ono doba vrlo agresivnoga katolicizma. Iz ove nemoći slijedio je nužno slom, a sa svojim slomom ona je pokopala i bogomilstvo. Tvrdokornim bogomilskim opozicionarom, koji se nisu htjeli prikloniti pravoslavlju ili katolicizmu nije preostalo drugo, nego preći na Islam.

Kod nas je običaj, da se prelaz bogomila na Islam tumači kao jedan akt pretežno materialističkoga znamenovanja. To nije ispravno i sadržaje jednu nepravdu za bogomile i njihove potomke, današnje bosanske Muslimane.

Treba uvažiti, da su koli katolicizam, toli pravoslavlje stajali na stanovištu, apsolutne nepomirljivosti naprama bogomilskom krivovjerju. Nije isto tako bilo sa islamom. Islam je manihejstvo stavljao u isti red sa kršćanstvom kao tako zvane «kitabi-je» religije, koje su uživale stanovitu toleranciju u islamskim državama. Pošto su se naši bogomili vazda smatrali jednom manihejskom sektom, ne samo kod kršćanskih vlasti, nego sigurno i kod Muslimana, to je islamsko gospodstvo značilo za bogomile oslobodjenje od nesnosnih progona kršćanskih. I tako je veliki dio bogomila, u ko-

liko nije prešao na katolicizam ili pravoslavlje prešao listom na islam i tamo postao članom gospodujuće kaste u državi osmanskoj.

Da je ovo moje shvaćanje o izrazitoj protudržavnosti bogomilstva ispravno, citirati ću jedan citat iz djela bugarskoga presvitera Kosme, koji je napisao: »Besjeda na novo pojavivšu se jeres bogomilju«. Kosma presviter veli: »bogomili uče, da se ne valja suviše truditi za zemaljske stvari, te su stoga praznih ruku pralazili od kuće do kuće, da se ne treba pokoriti vlasteli, pak su hulili na bogataše, mrzili na cara, rugali se starješinama, psovali boljare, bogumrskima smatrali one, koji caru rabotaju i robovima zapovjedaju, ne služiti svojim gospodarima«.

Ja mislim, da će svatko iz ovih redaka čuti jaku socijalnu notu bogomilstva i glasove, koji sjećaju u praktičkom pogledu na današnje socijalističke i marksističke, antikapitalističke tendencije.

Ako i ne trebamo gornje ustanove doslovno upotrebiti na bosanske bogomile, jer oni su u svakom pogledu jedna posebna i odvojena individualnost, ipak bismo sasvim krivo pošli, ako ne bismo slične tendencije i smjerove pretpostavljali i kod t. zv. bosanske crkve.

Ali time smo se od socijalnoga znamenovanja bogomilstva vratili već opet na političko polje.

Glavna bi moja teza bila, da je rezultat moga proučavanja bogomilskoga pokreta u Bosni bio, da je bogomilska bosanska crkva bio jedan pokret, koji je u najužoj vezi sa propasti hrvatske državne samostalnosti, da je dakle bio jedan hrvatski pokret.

Najjači razlog nalazim ovoj tvrdnji u tome, što smo upravo mi Hrvati od sloma toga pokreta pretrpjeli najveće štete. Kako bi jedan narod mogao pretrpjeti štete od sloma, koji nije njegov i koji ga se ne tiče? To je logični i stvarni nonsens. A baš po tome slomu smo mi Hrvati došli u onu nepovoljnu političku situaciju, u kojoj se nalazimo kroz čitav XIX. vijek a i danas, i od jedne veličine do XII. vijeka postali smo danas žalosni ostanci jednoga nekoć velikoga naroda.

Konkretno rečeno, bogomilski pokret ima za Hrvate slijedeće znamenovanje:

1. Hrvatski narod raspuknuo se je u XII. vijeku u dvije vidljive pole u katoličku i bogomilsku, koje su međusobno stupile u borbu i time se međusobom sve to više otudljivale. To otudjivanje išlo je dotle, da se je bogomilski dio na koncu otudjio i narodnom imenu i uzeo ime bosansko, te iznio bosanski separatizam.

2. Bogomilski dio naroda, veći dio naroda dobrim je dijelom izumro uslijed životomrzne prirode bogomilstva. Ono što je ostalo prešlo je dijelom na Islam, dijelom na pravoslavlje, a dijelom na katolicizam. Na katolicizam prešlo je najmanje, i to uslijed osobito žive mržnje između Bogomila i katolika u ono doba. Time su Hrvati izgubili ne samo jedan veliki dio svoga narodnoga življa nego i svoga teritorija, na posebnom jugu bivšu crvenu Hrvatsku, t. j. Crnu Goru i banovinu Mačvu, koje su prelazom na pravoslavlje pale u okvir srpske državne i narodne tvorbe.

Da me ne bi tko krivo razumio, ističem, da to spominjem bez ikakve političke tendencije. Samo kao jednu znanstvenu i historičku konstataciju.

3. Mržnja među bogomilima i katolicima prešla je i na potomke bosanskih bogomila, na Muslimane, te je bila povodom, da su se bos. Muslimani krvavo osvećivali u svojim vojnama i četovanjima od 1463. do 1698. katoličkim Hrvatima, tako da

se može kazati, da su se ova dva istonarodna ali inovjerna dijela međusobno iskrvarila i zatrla, te etnički kulturno i ekonomski upropastila.

4. Politički je bogomilski raskol bio od najvećeg utjecaja na hrvatsku povijest, jer prvo je stvorio bosansku posebnu državu i bosanski separatizam, a drugo je zaprečio obnovu Hrvatske samostalnosti, koju su Šubići u XIV. vijeku tako lijepo započeli, te je ovo zaprečenje našlo vidljiva izraza, kad su bos. bogomili ubili Mladena II. Šubića.

5. Imao je za posljedicu, da Hrvati uslijed svoje religiozne pocjepanosti nisu mogli dati Osmanlijama nikakvi uspješni otpor, kao što su to na pr. Srbi učinili na svome Kosovu, nego je katolički dio Hrvata morao god. 1527. tražiti zaštite kod katoličkih Habsburgovaca.

6. Imao za posljedicu postanak t. zv. trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, koja reprezentira teritorij t. zv. katoličke Hrvatske. Ono navlastito izuzimanje bivših bogomilskih teritorija u formuli Regnum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae seu totius Croatiae odgovara stanovištu konfesionalno katoličkom i njegovoj dubokoj averziji proti svemu šta je u vezi sa odurnom bogomilskom herezom.

7. Bogomilstvo utjecalo je bitno na narodni karakter, koji Hrvata toli Srba. Svakako na karakter Hrvata više, zato jedno jer je ono hrvatski pokret, a zatim i zato, jer su Srbi umjeli proizvesti jedinu nutarnju narodnu reakciju proti Bogomilstva i njegovim otrovima, a Hrvati dosele nisu znali stvoriti nikakve individualne reakcije osim one katoličke. Tu idejnu reakciju dao je Srbin sv. Sava, srpski narodni svetitelj i najveći slavenski čovjek na Balkanu. Kao stvarne posljedice Bogomilstva imaju se smatrati hrvatski negativizam, nespobnost i manjkajući smisao za privredu i praktičku politiku i manjak životne snage, kao što je to svojedobno konstatovao Frano Supilo.

Nadalje onaj buntovni i opozicionalni karakter, koji naprama svakoj vlasti i autoritetu a priori stoji u nekoj opoziciji, sve je to u glavnom bogomilskoga porijekla.

Velim u glavnom, jer Bogomilstvo nije tome jedini izvor. Nije jedini ali po momu mnijenju svakako jedan od najbitnijih i najglavnijih.

To su sve momenti, koji još danas u našoj sredini djeluju i određuju našu situaciju u svijetu i životu.

Mislím, da su svi ovi pogledi dostatni, da baš kod Hrvata pobude najveći interes za pitanje Bogomilstva. Ali ne samo kod Hrvata, nego kod svih južnih Slavena, jer nijedan južno-slavenski narod nije prošao bez ikakvog utjecaja od strane nauke popa Bogomila. I s time mislim, da sam dostatno označio znamenovanje Bogomilstva kao socijalnoga i političkoga faktora.